

Олеся СТАСЮК
(м Київ)

ДЕФОРМАЦІЯ НАРОДНОЇ КУЛЬТУРИ В РОКИ ГЕНОЦИДУ

Голодомор 1932–1933 років, як наслідок функціонування диктаторського тоталітарного режиму – є найбільшою трагедією українського народу. Фізичне знищення мирного населення та руйнація більшовицькою владою всіх сфер традиційної культури є не що інше як геноцид. Саме в 1932–33 роках відбулася деформація, денационалізація та уніфікація культури. Внаслідок чого була порушена тяглість народних традицій та перерваний природний розвиток народної традиційної культури українців.

Сьогодні, коли одним із головних завдань нашої держави є відновлення та збереження національно-культурних традицій, слід належним чином вивчити та зафіксувати наслідки зламу традиційної української культури в роки Геноциду. Науковці з кінця 80 років ХХ ст. провели чимало досліджень з різних аспектів цієї трагедії, а саме: демографічні, економічні, політичні. Етнографічного ж аспекту історики торкалися в своїх працях лише побіжно.

Перші узагальнення наслідків зламу традиційної культури в українському селі зробив відомий англійський історик Роберт Конквест¹. Ряд деформацій, зокрема морально-етичних наводить в своїй розвідці, що була написана в діаспорі, свідок подій Д. Соловей². Під керівництвом Д. Мейса³ для Спеціальної Комісії при Конгресі США у 1986–1989 роках було нагромаджено велику кількість джерельної бази для майбутніх досліджень даної теми.

З вітчизняних дослідників на початку 1990-х років питання зламу етнокультури частково торкалися засновники Асоціації дослідників Голодомору Л. Коваленко та В. Маняк⁴.

Також вагомий внесок у дослідження традиційної культури українського селянства кінця 20–х початку 30–х років ХХ століття зроблено унікальною працею Вільяма Нолла⁵. Автор дійшов висновку, що колективізація докорінно знищила притаманні українському селянству звичаї, розваги та ритуали, і характеризує її як культурну катастрофу.

Значну кількість проблем, які недостатньо вивчені в історико-етнографічній науці, порушив у своїх статтях С. І. Дровозюк⁶. У своїй монографії „Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20–30-х рр. ХХ століття: історіографічний нарис» (Вінниця, 2005), історик наголошує на необхідності ґрунтовного дослідження функціонування традиційної народної культури в умовах тоталітарного режиму; «зіткнення», взаємодію української народної і радянської культур; вплив репресій на культурно-духовне життя селянства, на етично-моральні норми.

Для детального дослідження руйнації традиційної культури українців необхідним є залучення широкого кола архівних матеріалів різних за походженням та інформаційними можливостями. Відтак використання розсекречених документів Галузевого Державного архіву Служби безпеки України у комплексі з іншими джерелами та матеріалами дає можливість розкрити узагальнюючу картину

руйнації традиційної культури українців в роки Геноциду.

В Україні вже з початком 1932 р. лютував голод. Численні маси людей залишали свої села і пересувалися залізницями в пошуках порятунку для себе і своїх родин. Історик І. Шульга наголошував на тому, що селянам заборонялося виїжджати навіть за межі свого села. Однак у пошуках їжі, незважаючи на перестороги, тисячі виснажених, пухлих чоловіків, жінок, дітей блукали вулицями міст і сіл, прямували до залізничних вокзалів з надією знайти порятунок. На вокзалах селян штрафували і повертали назад. Щоб не допустити масового виїзду селян у країни СРСР, зокрема Росію, Білорусію, «уздовж кордонів України, де вимирали цілі села, були виставлені щільні збройні заслони. А Лазар Каганович особисто подбав, щоб українських дядьків з торбами не пускали в поїзди»⁷.

Офіційні документи підтверджують спланованість дій радянської влади, аби не допустити виїзду селян за межі України. Так, у таємному розпорядженні ЦК КП(б)У по лінії Уповнаркомшляхів, йдеться про заборону продажу квитків селянам, які не мають посвідчення РВК та від'їжджають за межі УРСР⁸. Відтак на українсько–російських та українсько–білоруських кордонах, на залізницях – скрізь пантрували органи ДПУ, які завертали людей назад. А тим, кому вдалося проникнути далі, не випускали з вокзалів, мотивуючи тим, щоб не розносили по місту бруду і хвороб.

Також у цей час запроваджена система паспортизації громадян. Селянам же паспортів не видавали, чим ще більше унеможлилювали втечу з села в пошуках заробітку.

Міграції в другій половині 1932 року набули масового характеру. Люди продавали своє майно, а то й просто залишали його, їхали в пошуках заробітчанства до промислових центрів, на шахти Донбасу та будови Дніпропетровська. Десятки тисяч шукачів хліба безкінечним потоком рухалися селами. Одні через те, що їх повикладали з власних домівок. Інші втікали з села, щоб уникнути вступу в колгосп та голодної смерті.

Офіційні документи підтверджують масовість міграційних процесів. Так, у Харківській області за жовтень–грудень 1932 р. з сіл утекло 49 250 селян. З них колгоспників – 16 634, одноосібників – 31 616 чоловік⁹. Селяни виїздили переважно вночі, аби таким чином уникнути затримання. Внаслідок цього, вночі 24 січня 1933 р. за директивою Балицького була проведена операція з перевірки десяти найбільших залізничних станцій Харківської області, на п'ятьох з них було затримано 442 особи. Після цього ДПУ дало директиву усім райапаратам про проведення таких операцій на усіх залізничних станціях. А також облміліції та ОДПУ доручено організувати на сільських дорогах заслони, із залученням до цієї роботи місцевих активістів для боротьби з масовим виїздом селян¹⁰. Втечу селян від голоду влада охарактеризувала як «куркульський саботаж». Таким чином була припинена видача будь-яких довідок, посвідчень з сільських рад. У селах встановлювалися по ночах пікети, завданням яких було затримувати всіх, хто виїздить з села.

Восени 1932 р. люди забирали з дому майже весь новий одяг, вишиті сорочки, рушники, хустки і їхали в міста та за межі України, щоби обміняти їх на продукти харчування. Багато селян після таких обмінів були ошукані. Так, на Черкащині жінка виміняла найкращу хустку за клуночок гречки, в якому був кукіль,

гречкою присипаний, а чоловік – мішок проса, у якому був попіл¹¹. Такі дії розлючували селян, внаслідок цього у людей виникали такі психічні стани, як відчай, тривога, смуток та депресія. Це завдало непоправної шкоди фізичному і моральному здоров'ю українського селянства.

Згодом ця можливість здобування їжі була виключена для селян, адже влада вирішила забрати речі, які могли слугувати предметом обміну. Активісти, які проводили розкуркулення, продавали або ж розподіляли між собою конфіскований одяг, взуття, сільськогосподарські знаряддя. Непотрібні їм речі рвали, а посуд розбивали.

Варто було б пояснити, хто такі активісти. Через жадобу до чужого майна, розпалення класової ненависті, почуття особистої помсти, фанатичне поклоніння вождям чи навіть особистий страх, до лав активістів охоче приставали ті верстви населення, які не мали у односельчан ані найменшого авторитету, це – переважно обездолені, безземельні селяни аморальної поведінки. Серед сільських активістів часто були такі, що хотіли вислужитися перед присланим керівництвом з НКВС. Про жорстокість одного з таких свідчила жителька Черкащини: «У Баюка чуб не висихав, так присобачувався до людей, що аж роса на лобі виходила¹²». Таких активістів охоче брала на службу компартія.

Відтак фізичне винищення селянства йшло в парі з моральним терором. Уповноважені з НКВС із сільським активом чинили свавілля по відношенню до людей. Документи ЦДАГО України, з грифом «цілком таємно», це підтверджують: «Голова сільради Снігур, зібрав біля себе активістів – п'яниць, які творили свавільство¹³». Слід зазначити, що відмова будь-кого з сільських активістів виконувати накази уповноваженого, сприймалося як дезертирство. Так чи інакше, ці люди були приречені. Як видно з документів, опублікованих В. Сергійчуком¹⁴ багато з таких активістів було засуджено.

Викачка хліба у селян супроводжувалася сильними моральними стресами. Створені так звані бригади на чолі з уповноваженим з району ходили по дворах і розбивали жорна, рубали ступи. Велика кількість жорен було конфісковано. Як повідомив дослідник з діаспори І. Кубинець, на Полтавщині в Лубенському районі було конфісковано 27 млинів, у Царичанському – 75, у Слов'янському на Харківщині – 100 жорен¹⁵. Вишукуючи зерно, ці бригади били посуд, рвали одяг, викидали приготовлену «страву». В доповідній записці С. Косіору від редакції газети «Радянське село» вказано, що «активісти часто зводять особисті рахунки, мстяться окремим колгоспникам за критику¹⁶». Для того, щоб вивідати, де селяни переховували зерно, активісти влаштовували допити людей, вдавалися навіть до допитів дітей, яким виламували руки, безжально били, тримали без їжі та води, а потім нишком закопували трупи невинних жертв. Таких фактів досить багато. Фізичне насильство, яке супроводжувалося нанесенням тілесних ушкоджень і вбивством, стало нормою поведінки уповноважених з НКВС та активістів в українських селах в період колективізації та Голодомору.

Над селянами, у яких вже не було що забирати і які були повністю виснажені, активісти глумилися. Так, наприклад, масово застосовувався метод навішування дощок на ворота селянських дворів з образливими надписами: «Марічка – ледар» (через те, що виснажена від голоду жінка не змогла вийти в поле працювати¹⁷),

«Тут живе той, хто злісно не здає хліба», тисячам селян прикріплювалися ярлики «контрреволюціонерів», «іноземних наймитів» тощо. Заборонялося забирати дощечки з написом до хати на збереження. До того ж людина змушена була цілу ніч стерегти, бо за зникнення такої дощечки накладався штраф у розмірі 100 крб.

Людей заставляли носити рогожаний прапор вулицями села. «На хворого 58-річного селянина Смертюка начепили лозунги, через плече повісили торбу з побитими горшками, замість барабана дали відро. Чоловік не витримав такої ганьби, повісився»¹⁸. За невиконання хлібопоставки примушували сім'ї розлучатися¹⁹. Такі насильницькі дії принижували гідність людини, породжували масову покірність, терпимість та страх перед представниками влади. Виникала подвійна мораль, яка пронизувала існування, перемелювала людське ество приниженням одних і безкарністю інших.

Голодомор продукував і постійно підживлював ряд суспільних явищ, які ще довгий час негативно впливали на духовне життя українського народу. Одним із таких явищ були доноси, які заохочувалися на всіх рівнях управління суспільством. Аморальним заходом радянської влади була нагорода за донесення. Кожний, хто вказував, де сусід ховає зерно, одержував від 10 до 15% виявленого – як премію. Таким чином, цих 10–15 %, що були чи не єдиним видом порятунку від голоду, змушували селянина йти і доносити на свого сусіда. Відтак страх і гнітюча атмосфера донесень змушували селян доносити першими. Адже, як зазначала Г. Капустян, у табори попадали не лише ті, які висловили щось «антирадянське», але й ті, які стали свідками цих розмов і не донесли у відповідні органи²⁰. Частина доносів взагалі були безпідставними. Людей настільки залякали, що навіть в окремих селах біля колгоспних комор та на полях ніякої охорони не ставили. Страх породжував моральну піддатливість, перетворювався на повсякденну форму людського існування. Масове поширення доносів не могло не вплинути на психічний стан селянства, внаслідок чого виникали такі негативні почуття, як депресія, пригніченість, розлюченість, дратівливість, приреченість.

Страх настільки сильно всмоктувався в душі людей, що іноді маючи закопане зерно, селяни вмирили з голоду, так і не відкопавши своїх запасів, боячись, що хтось побачить і донесе на них²¹. Сильне почуття страху змушувало селян порушувати найсвятіше – родинні зв'язки, доносити на членів своєї сім'ї: на батьків, на чоловіка, на дружину.

Влада вдавалася і до таких методів, як підкуп людей та натравлювання одне на одного. Вона диктувала односельцям свою мораль, свою волю і інтелектуальний рівень. Таким чином в роки голодомору відбувалася масова деморалізація народу. Донеси переставали вважатися чимось ганебним, а навпаки пропагувалися та нав'язувалися владою, як патріотичні вчинки. Внаслідок чого люди починали ставитися один до одного підозріло.

Радянською владою застосовувався цілий ряд заходів, які призводили до морального розладу суспільства. Зокрема, Ф. Правобережний вказував, що дітей навчали доносити на своїх батьків²², про що ті розмовляють вдома, прищеплюючи цим самим дітям, ще змалку «смак» до доносів та підслуховувань.

Безвихідність становища в роки Голодомору 1932-33 років змушувало селян вдаватися до дрібних крадіжок. Архівні документи та свідчення очевидців дають

можливість осмислити той ризик, на який наважувалися люди, вдаючись до пошуків їжі. Адже колгоспні поля та комори охоронялися, а сторожам (сільським активістам або присланим з районів військовим) було наказано без вагань застосувати зброю для захисту продуктів. Через це повсюди без суду відбувалися розстріли та вбивства.

Дрібні крадіжки почалися саме в роки голодомору 1932–1933 років. Як влучно зазначила Г. Горинь, саме з цих часів почало формуватися нетрадиційне ставлення до власності, а новими поколіннями гасла про державну власність та всенародне добро почалося сприйматися як «речі нічий», і тому „за советською мораллю незаконне привласнення не вважалося крадіжкою”²³. Вступивши до колгоспу, селяни також не могли уберегти свої сім’ї від голоду, оскільки зарплатнею були пусті трудовні. Колгоспники рятуючись від голодної смерті, часто збирали кормові буряки, гнилу картоплю, залишки моркви тощо, ховаючи їх у халяви чобіт. З роками крадіжка в колгоспі сприймалася як «компенсація» за недоплачені трудовні, а потім настільки узвичаїлися, що з’явився навіть окремий термін – «несуни».

У 1933 році під час збирання урожаю, тиск на селян та колгоспників з боку влади посилювався. В села, окрім спеціальних агітбригад для розгортання масової роботи в колгоспах, відряджали Війзні Сесії Суду, які проводили судові процеси безпосередньо на місцях. Так, наприклад, на Запоріжжі було засуджено чотирьох селян, за «крадіжку колгоспного хліба», до 8 та 10 років тюремного ув’язнення з конфіскацією всього майна, а голову колгоспу, за «потурання» – до 5 років²⁴. Слід зазначити, що нерідко голови колгоспів ставали жертвами тоталітарної влади через те, що допомагали людям, які працювали у полі, чи малолітнім сиротам.

Радянською владою свідомо були створені умови, за яких соціально-правові норми втрачали будь-яке значення. Про деформацію цих норм, свідчить масове поширення, в роки голодомору, самосудів голодних людей, які різними шляхами намагалися роздобути собі та своїм рідним продукти харчування. Наступала якась масова ненависть, байдужість, отупіння, що спричинила потік нечуваної жорстокості. За найменшу спробу людей знайти щось поживне, представники влади вдавалися до жорстоких покарань, а то й убивств. Судові і позасудові органи безкарно чинили глум над селянами, били дітей, які піднімали з колгоспного поля кілька колосків. За вчинені злочини, а то й самосуди, навіть, над 6–7- річними дітьми ніхто не був покараний. Навпаки, вони були владі на руку, адже ніякої документації не велося, і в архівах НКВС ніяких слідів правопорушень не залишалося.

Прикладів такої жорстокості дуже багато, не щадили ні старих, ні малих, що суперечило традиційній моралі і поведінці народу. Траплялися випадки, коли окремих дітей за крадіжку могли кинути до в’язниці. Так, в Могилів-Подільській тюрмі серед 639 в’язнів перебувало 24 дитини²⁵.

У багатьох випадках представники влади не займалися відправкою людей до тюрем, а вбивали на місці без суду і слідства. До таких дій та вчинків, призвело здійснене більшовиками деформування правосвідомості народу. Однією з характерних рис цієї свідомості була впевненість у правомірності і безкарності

дій щодо тієї частини селянства, яку влада оголосила класовим ворогом.

Голодомор початку 1930–х рр. призвів до психологічної руйнації українського етносу. На ґрунті голоду у людей почалися різні психічні розлади. Наслідком цього стало поширення в роки голодомору самогубств. На такий крок зважувалися переважно жінки, чоловіків яких було заарештовано і заслано до концтаборів, і які втратили своїх дітей. Деякі селяни настільки були фізично виснажені, що якщо і хотіли скоріше померти, то не мали сили, щоб позбавити себе життя. Житель с. Поличенці на Вінниччині, розповідає: «Я був настільки безсилим, що і рукава не міг відірвати від сорочки, щоб зробити з нього мотузку, так і залишився живим²⁶».

Найжахливішими наслідками голодомору були випадки самогубств серед дітей, які втратили батьків і не мали ніякої допомоги від влади, бо були тавровані як «діти куркулів».

Голод затьмарював розум людей, траплялися випадки, хоч і поодинокі, коли батьки піднімали руку на своїх дітей. В архівних матеріалах були знайдені справи батьків, які навмисно вбивали своїх дітей, „щоб ті не мучилися”.

Голодомор ламав людину як особистість, в організмі відбувалися незворотні психологічні зміни: деформувалася емоційна сфера, руйнувалася традиційна мораль. Так, ще одним явищем, яке виникло внаслідок порушення психіки від голоду, оскільки психічно здорова людина на це не здатна, було мародерство. Житель Миколаївщини, Т. С. Матвійчук, бачив, як хлопець викопав з могили труну вчителя і зняв з нього костюм, щоб виміняти на харчі²⁷. Нерідко мародерствували, так звані збирачі трупів, які повинні були збирати мертвих людей підводами, відвозити на кладовище і ховати в братських могилах. Зі свідчень очевидців відомо, що ці збирачі, роздягаючи трупи людей, забирали їхній одяг собі²⁸. Слід зазначити, що таких аморальних вчинків ніколи не було в українському селі до голодомору.

Серед широкого спектру психічних станів, спричинених голодомором, найстрашнішим було повне руйнування психіки. Внаслідок чого, хоч і поодинокі, але траплялися випадки трупоїдства та канібалізму. Підтвердженням того, що це були поодинокі випадки, є низка матеріалів з дослідження голодомору, коли значна кількість очевидців з кількох сусідніх сіл розповідають про один і той же випадок. Адже, коли подібне траплялося, воно настільки було жахливим і обурювало селян, що запам'яталося надовго і переказувалося іншим. Свідчення очевидців це підтверджують. «Я знаю, що всі сусіди боялися виходити за межі села, бо казали, що в сусідньому селі один чоловік займався людоджерством²⁹».

Були і такі випадки, що також виникали на ґрунті порушення психіки, коли батьки свідомо пропонували з'їсти їх після смерті, аби врятувати своїх дітей. Жителька С. Петриківка на Дніпропетровщині, розповіла: «мати як помирала, то казала: вбийте мене, то буде що їсти³⁰».

Випадки канібалізму, які основним чином припадали на першу половину 1933 р., обурювали, поширювали недовіру і страх серед селян. Траплялися випадки, коли односельці чинили самосуди над людоджерами, адже його жертвами в першу чергу ставали діти. Факти канібалізму помітно змінювали систему цінностей, люди починали миритися з такими діями і вчинками, які ще недавно здавалися абсолютно неприпустимими.

З кінця 1929 року, після проголошення суцільної колективізації на листопадовому пленумі ЦК ВКП(б) на основі цілковитої ліквідації приватного землевладіння українського селянства, по всій країні створювалася мережа радгоспів та колгоспів, з використанням нової техніки, щоб якнайшвидше загітувати селянство хоча б цими перевагами. Перед новими знаряддями виробництва традиційне індивідуальне господарство з «межею» змушене було відступити. Це відштовхувало селян від вступу до колгоспів. Адже, як відомо, ідеологія селянства, що виражалася у таких прислів'ях, як: «Межа – святе діло» та «Хто межу ламає, той віку не доживає»³¹, була усталеною і непохитною.

Місцева влада агітувала та змушувала вступати до колгоспів, комун, артілей різними методами: економічними (штрафи, податки), юридичними (позбавлення прав), адміністративними (виселення), надзвичайними (насильницьке вилучення лишків хліба) та кримінальними. Панченко Ганна Миколаївна, 1927 р.н. з с. Озерна на Київщині, стверджує, що сільських активістів (серед яких була і її мати) змушували агітувати до тих пір, доки люди не згодяться йти в колгосп³². Так, у Барському районі на Вінниччині за 7 днів шляхом залякування, арештів та різних засобів адміністративного тиску було усупільнено 3841 господарство³³.

Шантаж та погрози були найпоширенішим «методом «агітації»». Зазвичай під час такої «агітації» обов'язково на столі лежав пістолет. Селяни, які все ж таки відмовлялися від вступу до колгоспів прирівнювалися до злочинців.

Свідчення очевидців вказують, що деякі селяни воліли вмерти на своїй землі, щоб не йти до колгоспу. При масовій колективізації, через небажання вступати до колгоспу, багато селян-хліборобів заслано до Сибіру, як ворогів народу. Більшість очевидців зі співчуттям ставляться до долі розкуркулених, називаючи їх трудівниками, «хазяями». Незважаючи на утиски та переслідування, селяни трималися до кінця за право господарювати самостійно.

Особливу увагу слід звернути на настрої селянства щодо створення колгоспів. Чимало людей вважали їх диявольським витвором, і не вступали до колгоспу з релігійних мотивів. Журналіст Л. Коваленко³⁴ наводить низку даних, які свідчать про поширення апокаліптичних настроїв. Дослідниця О. Ганжа зазначила, що серед селянства з'явилися настрої байдужого ставлення до сільського господарства³⁵.

Радикальне реформування споконвічних традицій сільськогосподарської праці було для селян болючим, переважна більшість селян не сприймали колективізації і опиралися. Психологічний бар'єр, що існував між колективними та індивідуальними формами господарювання, більшовицькій владі ніяк не вдавалося подолати. З посиленням наступу на село, коли в хід пішла навіть військова сила, посилювався і опір селянства насильницькій колективізації. Зазвичай помста селян падала не на ініціаторів, а на дрібних виконавців (активістів, сільське керівництво, партійців тощо). Так, в Україні в 1930 р. за загальними підрахунками кількість повстанців становила 40 000 чоловік³⁶. Західний дослідник голодомору А. Граціозі з цього приводу зазначив, що тут розгорнувся перший селянський національно та соціально-визвольний рух у столітті, який, на жаль, на початку 30-х рр. ХХ ст. не дійшов до свого логічного завершення³⁷.

Головною метою радянської влади було насамперед придушити в людині селянина, дух свободи, витравити з його свідомості почуття вільної особи, нагнати в душу страх і покору.

На відміну від попередніх років, в роки голодомору 1932–1933 рр. селянство настільки було залякане і духовно зламане, що деякі свідки говорили про відчуття якоїсь провини через те, що не хотіли йти в колгосп³⁸. Таким чином, через почуття страху опір селянства ставав переважно пасивний. Вони переховували харчі, зерно змішували з землею, необмолочений хліб приховували в соломі тощо. Очевидці стверджують, що не було сили оборонятися, лишень плакали та просили.

На початку 1933 р. воля багатьох селян вже була зламана. За висловом історика П. І. Соболя, найголовнішою причиною цьому був голод, адже тривале перебування людини у стані голоду знижувало її активно-вольові потяги до виживання, опір агресивно-соціальному середовищу (особливо діям влади)³⁹.

В результаті жорстокої репресивної політики була знищена та маса селян України, яка виступала важливим виробником сільськогосподарської продукції і носієм кращих господарсько-трудова традицій українського селянства. В колективні господарства об'єднувалися в більшості випадків примусово, середняцько-бідняцькі верстви населення, серед якого вибудовувалася нова соціальна ієрархія. На селі з'явився новий тип сільського працівника – колгоспник, з усіма притаманними йому особливостями. Це тип складав найбільш характерну і багаточисленну групу – 88–90% всього працездатного населення колгоспів України. Характерним є те, що колгоспнику вже була нав'язана дещо інша ідеологія, ніж у приватника, одноосібника. Так, приказка: «Щоб межі не знать, треба в колектив вступать⁴⁰» є найбільш виразним прикладом більшовицької ідеології колгоспника.

Колективізація та голодомор 1932–1933 рр. призвели також до негативної зміни – руйнації сім'ї. По-перше, величезна маса родин були розлучені. Одних членів сім'ї висилали, залишаючи малих дітей та старих, непрацездатних членів родин напризволяще. Так зникав ще один звичай, що побутував до колективізації та голодомору в українських сім'ях – догляд за людьми літнього віку.

По-друге, працездатні чоловіки та жінки залишали свої родини та вирушали у пошуках їжі. Свідчення очевидців вказують, що багато з них так і не поверталися, гинули в дорозі, піддавалися арештам, а діти ж залишалися з дідусями та бабусями, які частіше й не витримували голоду.

До колективізації у традиційному селянському суспільстві діти ніколи не несли юридичної відповідальності за вчинки своїх батьків. Радянська система змінила і цей звичай. Дітей з тавром «куркульські діти» висилали разом з батьками чи здавали у патронати. Також представники влади нерідко пропонували дітям-підліткам зректися своїх батьків, рятуючись таким чином від заслання в Сибір. Такі умови створювалися для того, щоб змусити дітей звернутися до найаморальнішої причини розпаду сімей – зречення своїх батьків.

Радянська система формувала “нову людину” шляхом заперечення накопичених донині духовних цінностей народу як морального, так і виховного плану. Так, наприклад, у довідці від 5 квітня 1931 року окрінструктору ЦК КП(б)У «Про

окремі негативні моменти в роботі районів по виселенню глитаїв», подаються такі вказівки щодо дітей: «Если сын кулака или дочь, подлежащие выселению вместе со всей семьей, состояли в последнее время в пионерском отряде или связаны с комсомолом, активисты, заявляют, что хотят порвать с отцом, и сельсовету известно, что это подлинное желание, такой сын или дочь в возрасте до 16 лет могут быть оставлены... причем эти дети должны будут заявить на массовом собрании или открыто через печать и т. д. об отказе от своих родителей⁴¹». Взагалі цінність родинних зв'язків на початку 1930-х рр. більшовицькою владою була деформована.

Отже, комуністична влада всіма своїми діями налаштовувала дітей проти своїх родин. Такі споконвічні цінності народу, як людяність, гуманність і повага до старших піддавались засудженню. Таким чином, будь-яка поведінка, що виходила за межі дозволеного тоталітарною ідеологією, вважалася «пережитками минулого». А всі нігілістичні настрої молоді підтримувалися. Соромно було називати себе українцем, заохочувалось вживання поняття «радянська людина». Молодь ставала духовно біднішою, що допомагало владі маніпулювати свідомістю підростаючого покоління. В ті роки поширюються такі співомовки:

*«Нащо мені батько, нащо мені мати,
Краще я буду Сталіна слухати⁴²».*

Таким чином, відбувалося духовне покріпачення цілих поколінь, втрачався зв'язок між ними. В коротких інструкціях «по виселенню», знаходимо: «Ни в коем случае не допускать прощаний при отъезде родственников, знакомых, друзей⁴³». Тож, шляхом штучного винищення трагічного удару зазнала також народна етика і мораль. На довгі роки у минулому залишилися прадавні риси характеру українського народу: привітність, шанобливість, чуйність, доброзичливість. Застосувавши терор голодом, більшовицька влада прищеплювала селянину почуття байдужості – руйнувала почуття родинної приналежності. Так, зі спецзведення райуповноваженого ДПУ по Ружинському району про настрої селян відомо, що: «Если в первую высылку на погрузочных пунктах было большее скопление родственников, которые в момент погрузки поднимали шум и крики, то в эту высылку совершенно незначительное количество родственников, приехав на станцию, стоят в стороне совершенно спокойно, по разговору можно судить, что на высылку смотрят совершенно безразлично⁴⁴. Духовні цінності народу з ідеологічних інтересів компартійним керівництвом зневажалися, нав'язувалося нігілістичне ставлення до них, адже деморалізоване та морально розчавлене суспільство скоріше підкориться і надалі буде беззастережно виконувати будь-які забаганки влади.

Наслідком Голодомору 1932-33 років є руйнація структури обрядів сімейної обрядовості. Радянською владою суворо заборонялося відзначати родини, проводити обряди хрещення. Вже з початком колективізації більшість селян не дотримувалися обрядів, пов'язаних з народженням дитини, щоб не накликати на себе гнів представників влади. Жінки перестали дотримуватися традиційної поведінки до народження дитини. Відтак, структура таких обрядів, як родини (відвідування новонародженого), пострижини (через рік) була деформована. Слід зауважити, що, незважаючи на сувору заборону люди, намагалися будь-що похрести-

ти новонароджену дитину.

Колективізація та голодомор 1932–1933 рр. нанесли значної шкоди обряду весілля. Відбулася деформація структури обряду. Деякі частини відпали, на зміну їм з'явилися нові. В кінці 20-х, на початку 30-х рр. ХХ ст. з'являється новий вид одруження, що називався «сходитися». Існували ще й інші варіанти, такі, як «складали людей докупи». Після колективізації у багатьох селян взагалі не було ніякого весілля, тільки громадянська процедура (розпис) без будь-яких святкувань.

Коли ж обряд весілля знову відновлювався в українському селі, то багато елементів його вже було втрачено.

Ритуал поховання у сімейній обрядовості є важливим етапом переходу душі у світ пращурів. Посеред зими 1932–1933 рр., як люди почали масово мерти, похорони за традиційним ритуалом вже перестали проводитися. Знесилені селяни фізично не могли дотримуватися обряду поховання. Коли вже не справлялися з виготовленням трун, почали хоронити в скринях, ящиках, а пізніше без нічого.

Окремі елементи поховальної обрядовості були недозволені. Присутність священика на похороні наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. взагалі була суворо заборонена. Представникам влади не можна було категорично відвідувати подібні обряди. Заборонено було також відвідувати могилу померлого, навіть якщо похований хтось із рідних. Під час голодомору зникло чимало елементів поховальної обрядовості, на заміну яким з'явилися нові – присутність на похороні духової музики.

В кінці 20-х рр. ХХ ст. як винятковий засіб впливу на людську психіку, було знищення традиційної селянської культури та впровадження нової радянської. Народні свята та обряди почали розглядатися як забобони та пережитки минулого, які затримують загальний культурний розвиток та соціалістичне будівництво.

Оскільки однією із складових сільської культури була релігія, руйнація селянської культури та релігії стало першочерговим завданням комуністичної держави. По всій Україні з церков знімали дзвони, начебто на потреби індустріалізації, руйнували храми з метою знищити місце фокусування селянської культури. У селах створювали нові типи культосвітніх закладів – клуби, сільбуді, хати-читальні, колбуді тощо. Більшість з них були влаштовані в колишніх церквах.

Великої шкоди зазнала найвпливовіша частина ритуального життя селянської культури – календарна обрядовість (Різдвяні та Великодні свята, Храмові, недільні служби та ін.). Офіційні джерела та свідчення очевидців вказують на переслідування владою народних ритуалів календарного циклу. Метою таких заборон було примусити селян взагалі припинити шанувати й дотримуватися будь-яких християнських обрядів та ритуалів.

Під час релігійних свят в новостворених культосвітніх закладах проводилися різні антирелігійні бесіди, лекції, вистави. Такі «лекції» звичайно не мали в собі ніяких наукових обґрунтувань, а зводились до брутально-лайливого, хамського висміювання Божих законів та давніх звичаїв народу.

Тоталітарний режим нав'язував тематику свят, і тут же оголошував їх єдиними справді «народними». Одним із таких впроваджених свят є «день інтернаціоналу». Згідно протоколу засідання ЦВК СРСР, «день інтернаціоналу» з 1928 р. святкується щорічно протягом двох днів (1 і 2 травня).

Слід зазначити, що окремі радянські свята, через своє насильницько-нав'язливе походження, надовго прижилися у суспільстві. Деякі з них, хоча і без свого ідеологічного наповнення, святкуються й досі. Так, масовим залишилося на селі святкування так званих «майовок». Міжнародний комуністичний день 8 Березня (1932 р.) по всій Україні відзначають як Міжнародний жіночий день.

До колективізації в селянських родинах були ремісники, майстри різних професій. В кінці 20-х – на початку 30-х років, радянська влада створювала кооперативи, артіль, агітуючи кустарів та ремісників за вступ до цих колективів шляхом податків та терору.

Посилення тиску на кустарів, відсутність та низька якість сировини, а також безгосподарність правління артілі, великі податки відчужували ремісників. Це призвело у 1932 р. до звільнення великої кількості майстрів з кооперативів та артілей, втрачалася спадкоємність передачі ремесла молодому поколінню. Відбувся штучний занепад ремесел. Багато ремесел та промислів, проіснувавши ще кілька десятиліть, занепали через свою непотрібність, завдяки збільшенню попиту на фабричні вироби. Колективізація та голодомор поклали кінець багатьом необхідним народним ремеслам та промислам, які були практично викоренені з українського села.

В кінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст., українське село настільки було знекровлене фізично і морально, що вже не могло чинити опір. Була деформована система цінностей українського народу. Насильницьким шляхом відходили у небуття споконвічні звичаї та традиції.

¹ Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993. – 384 с.; Conguest R. Soviet Nationalities Policy in Partice. – London; Sydney: Bodley Head, 1967. – 160 p.

² Соловей Д. Ф. Сказати правду. Три праці про голодомор 1932–1933 років. За редакцією Юрія Шаповала і Олександра Юренка / НАН України Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. Центр історичної політології. – Київ – Полтава, 2005. – 300 с.

³ Международная Комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчёт, 1990 год. – К. – 1992.

⁴ 33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л. Б Коваленко, В. А. Маняк. – К., 1991. – 584 с.

⁵ Вільям Нолл. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–1930-х років. – К., 1999. – 560 с.

⁶ Дровозюк С. І. Народна культура в умовах утвердження тоталітарного режиму в Україні у 20–30 рр. ХХ ст.: історіографія проблеми / Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Вип. 5. Серія: Історія. Зб. наук. праць. – Вінниця, 2003. – С. 234 – 240.

⁷ 33-й: голод... – С. 17.

- ⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6273. – Арк. 51.
- ⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6273. – Арк. 46.
- ¹⁰ Там само. – Арк. 49.
- ¹¹ Архів Міжнародного благодійного фонду „Україна 3000” (далі – Архів МБФ). – Ф. 18. – Ч. 2. Спр. 35. – Арк. 216 зв.
- ¹² Архів МБФ. – Ф. 18. – Ч. 2. – Спр. 35. – Арк. 215.
- ¹³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5243. – Арк. 1.
- ¹⁴ *Сергійчук В. І.* Як нас морили голодом. Вид. 3-є, доповнене. – К., 2006. – С. 92 – 102.
- ¹⁵ *Соловей Д.* Голгота України. – Ч.1. – Московсько–большевицький окупаційний терор в УРСР між Першою і Другою світовою війною. – Вінніпег, 1953. – С. 68.
- ¹⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5300. – Арк. – 4.
- ¹⁷ www.golodomor.org.ua – Свідчення Ніколайчука А. П., 919 р. н., с. Маркуші Бердичівський р-н Житомирська обл.
- ¹⁸ *Шульга І. Г.* Людомор на Поділлі. – К, 1993. – С. 72.
- ¹⁹ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. 136. – Оп. 6. – Од. зб. – 64, 11, 12, 41.
- ²⁰ *Капустян Г.* Голод і селянська ментальність // Голод–геноцид 1933 р. в Україні: історико–політологічний аналіз соціально–демографічних та морально–психологічних наслідків: Міжн. наук.–теор. конф., Київ, 28 лист. 1998 р. – С.183.
- ²¹ www.golodomor.org.ua – Свідчення Березного Ю. Ф., 1933 р.н., с Бровки Перші Андрушівський р-н Житомирська обл.
- ²² Правобережний Ф. 8 000 000. 1933–й рік на Україні. – Вінніпег, 1951. – С. 49.
- ²³ *Горинь Г.* Голодомор 1932–33 років – нищівний удар по фундаментальних устрогах традиційного укладу життя українського села // Відлуння голодомору – геноциду 1932–1933. Етнокультурні наслідки голодомору в Україні. – Львів, НТШ, 2005. – С. 117.
- ²⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5846. – Арк. 110.
- ²⁵ *Шульга І. Г.* Голод на Поділлі: До 60–річчя голодомору 1933 р. – Вінниця, 1993. – С. 139.
- ²⁶ www.golodomor.org.ua – Свідчення Шведа І. Н., 1923 р. н., с. Поличенці Козятинський р-н Вінницька обл..
- ²⁷ Голод–геноцид 1932–1933 років на Миколаївщині, погляди істориків, очевидців, архівні матеріали. – Миколаїв, 2003. – С. 153.
- ²⁸ Архів МБФ. – Ф. 20. – Спр. 13. – Арк. 14.
- ²⁹ www.golodomor.org.ua – Свідчення Майковської Н. В., 1921 р. н., с. Віленька Коростишівський р-н Житомирська обл.
- ³⁰ www.golodomor.org.ua – Свідчення Джерелейко Н. А., 1915 р. н., с. Єлизаветівка Царичанський р-н Дніпропетровська обл.
- ³¹ Рукописний фонд Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України (далі РФ ІМФЕ НАНУ). – Ф. 9. – Спр. 29. – Арк. 56–58.
- ³² www.golodomor.org.ua – Свідчення Панченко Г.М., 1927 р.н., с. Озерна Білоцерківський р-н Київської обл.
- ³³ *Рибак І.В.* Колективізація на Поділлі // Подільська старовина: Збірник наукових праць. – Вінниця, 1993. – С. 222.
- ³⁴ 33–й: Голод... – С. 545.
- ³⁵ *Ганжа О.* Опір селян становленню тоталітарного режиму в УРСР. – К., 1996. – С. 16.
- ³⁶ Чорна тінь голодомору 1932–1933 років над Тернопіллям: Книга пам'яті / Б. Д.

Лановик та ін. (уклад.) – Тернопіль, 2003. – С. 12.

³⁷ *Грациози А.* Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933: Пер. с англ. – М., 2001.

³⁸ Голодовка: 1932–1933 роки на Переяславщині: Свідчення / Ю. В. Авраменко, В. М. Гнатюк (упор.). – Переяслав–Хмельницький і др., 2000. – С. 116–117.

³⁹ *Соболь П.І.* Голодомор 1932–1933 років: особливості соціальних патологій // Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, Київ, 15 листоп., 2002. – К., 2003. – С. 171.

⁴⁰ РФ ІМФЕ НАНУ. – Ф. 9. – Спр. 29. – Арк. 58.

⁴¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Спр. 4277. – Арк. 31.

⁴² РФ ІМФЕ НАНУ. – Ф. 8. – Спр. 324. – Арк. 10.

⁴³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Спр. 4277. – Арк. 50.

⁴⁴ Голодомор на Житомирщині 1930–1934 роки: Документи і спогади: Збірник. – Житомир: Житомирський вісник. 1993. – С. 15.